

Key words: interethnic interaction, ethnic interaction, ethnicity, ethnic system, interaction, inter-ethnic conflict, ethnopolitical management sociodiagnosics.

УДК 316.772.4

О. В. Хижняк

МОВНА КУЛЬТУРА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ЯК ПРОЯВ ІНДИВІДУАЛЬНОГО І КОЛЕКТИВНОГО В ЕТНІЧНОСТІ

У статті мовна культура національних меншин розглядається через співвідношення індивідуального і колективного у розвитку етнічності. Автор доводить, що мовна культура національних меншин формується в процесі набуття їх представниками етнічної ідентичності і є сферою, яка знаходиться в полі зору як окремих представників національних меншин, так і їх громадських організацій.

Ключові слова: *етнічна ідентичність, національна меншина, мовна культура, етнічний ресурс, міжкультурна освіта.*

У поліетнічних суспільствах, до яких відноситься Україна, в умовах глокалізації посилюється увага до збереження культурної специфіки національних меншин. Адже «унікальність будь-якого етнічного утворення проявляється через мову, тому посилюється актуальність забезпечення гарантій мовних прав. Між тим, уявлення про мову як про невід'ємну ознаку нації наче апіорі припускає, що вона самовідтворюється, а тому не потребує державної підтримки і спеціального правового регулювання [1, 72]. Але на практиці мовна політика стає предметом гострих дискусій як серед науковців, так практиків. Згідно з Конституцією України (ст. 53) «громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства» [2, 15]. Хоча колективні права (у т. ч. мовні) народів, національностей та меншин в останні роки отримали політичне визнання і були закріплені на міжнародному рівні, проте наразі в Україні відмічається недостатня увага державних та муніципальних інституцій, громадськості до розвитку мовної культури національних меншин,

створення для цього необхідних умов. У національній, регіональних стратегіях розвитку національних відносин цей напрямок соціальної політики не відповідає сучасним вимогам.

Формування мовної культури є завданням низки соціальних інститутів – сім'ї, освіти, засобів масової інформації тощо. Існує погляд, що «у розвитку інститутів та інфраструктури освіти зацікавлені всі учасники політико-освітнього процесу: політична еліта, державний апарат (особливо у створенні державних інститутів), суспільство, окремі громадяни і суб'єкти освіти» [3, 100]. Однак мовна культура національних меншин має специфіку, вона формується у процесі набуття їх представниками етнічної ідентичності і є сферою, яка знаходиться у полі зору не тільки державних інституцій, але й їх громадських організацій національних меншин. Мова є системою «звукових та графічних знаків, що функціонує як засіб людського спілкування» [4, 103] і визнана елементом етнічної ідентичності, етнічним маркером – ознакою, рисою, характерною для особи чи спільноти, що виокремлює останні в етнічних мережах.

Щодо етнічної ідентичності, то ми поділяємо таку точку зору: «По-перше, етнічна ідентичність в широкому сенсі є явище соціальне і як таке на колективному та індивідуальному рівні являє собою онтологічну властивість, що виявляється у вітальній потребі в організації та підтримці самототожності і цілісності свого існування. По-друге, як феномен надіндивідуальної свідомості, етнічна ідентичність на колективному рівні виступає властивістю соціальної організації, що організовує у процесах категоризації і самокатегоризації (приписування та самоприписування) постійне в часі і просторі конструювання етнічних кордонів, в межах яких відбувається збереження ідентичності групи. ... По-третє, будучи онтологічною потребою індивіда у приналежності до якогось соціального колективу, етнічна ідентичність на індивідуальному рівні являє собою найважливішу соціокультурну характеристику, без придбання якої недосяжним стає формування особистої ідентичності» [5, 97]. Саме мова, мовна культура виступає для представників національних меншин механізмом етнічної ідентифікації як на індивідуальному, так і на колективному рівнях.

Відправним моментом розгляду мовної культури національних меншин як прояву індивідуального і колективного є конструктивістський підхід і визнання того, що етнічність як «... гнучка конструкція стає міцною лише тоді, коли має під собою потужний фундамент економічних і політичних інтересів, усвідомлених більшістю людей, що втягуються в процес конструювання ідентичностей» [6, 63]. Інтеграція національних меншин в соціально-економічний і соціокультурний регіональний простір ставить певні вимоги до мовної культури, в якій би поєднувалася мовна компетентність стосовно рідної мови і мови базового етносу. Таке поєднання дає змогу її носіям брати активну участь у міжетнічній взаємодії при вирішенні актуальних регіональних проблем, а не тільки проблем етнокультурного розвитку окремих національних меншин. Важко не погодитися зі словами В. Курске: «Мова відіграє надзвичайно важливу роль в житті будь-якого народу, так як служить засобом накопичення та передачі значущої інформації, беручи на себе виконання функції внутрішньоетнічного спілкування. Комунікативній функції мови відповідають численні сфери спілкування людей, з яких найбільш важливими є освіта, наука, література, періодична преса, листування і діловодство, громадські та культурно-масові заходи і т. ін.» [7, 136].

Відомо, що етнокультурна адаптація включає в себе оволодіння мовою етнічної більшості, засвоєння традицій, норм і цінностей базової спільноти. Розгляд різних аспектів (в першу чергу соціокультурних) адаптації таких людей становить інтерес для діяльності установ освіти, громадських об'єднань, національно-культурних товариств, інших інститутів з метою корекції поведінкових стереотипів представників національних меншин, спрямованої на посилення їх адаптаційних ресурсів.

Ф. Барт справедливо вважав, що не самі по собі культурні відмінності, а «етнічна межа» визначає етнічну групу (національну меншину). При цьому найважливішим в його розумінні етнічної групи є внутрішня або зовнішня категоризація, а етнічні групи та їх характеристики – це результат не тільки історичних, але також економічних і політичних обставин і ситуацій, тому значимість мають ті культурні характеристики (серед них і мовна культура), які використовуються як маркери відмінностей і групових кордонів. Він особливо підкреслював роль

лідерів, які мобілізують маси на колективні дії [8]. Етнічний лідер – особа в етнічних спільнотах, яка акумулює, стимулює і сприяє акомодатції, презентації представників своєї спільноти у суспільстві поселення. Така особа зазвичай очолює етнічні організації, етнічні рухи. Етнічними лідерами можуть виступати й ті особи, які своєю діяльністю (етнічні митці, письменники, вчені тощо) формують відносини безконфліктної взаємодії між представниками різних етнічних спільнот, результатами своєї діяльності викликають зацікавленість і повагу носіїв інших культурницьких традицій, передусім, корінного населення [4, 92]. Важко переоцінити роль етнічних лідерів в мобілізації етнічності, у т.ч. у сприянні розвитку мовної культури представників національних меншин. Під національною меншиною ми розуміємо частину народу, яка мешкає окремо від нього в інонаціональному середовищі, але представники якої підтримують з ним зв'язок шляхом культурної, мовної та іншої етнічної ідентифікації [4, 96].

Науковцями визнається необхідність тлумачення етнічності в «... єдності її індивідуального і колективного буття, мікросоціальних і макросоціальних якостей. Суб'єктом відносин етнічності виступають як індивід, так і групи індивідів, що займають подібне становище у полі соціокультурного та політичного виробництва і, в ряді випадків, системі соціального розшарування. Близькість позицій суб'єктів етнічності визначає схожість схем сприйняття, уявлень і дії, які, тим не менш, не виключають «розмаїття у подібності». ... Усвідомлення єдності індивідуального та колективного складових етнічності може стати відправним пунктом переосмислення ролі групових інтересів в контексті ідеології лібералізму, що відстоює абсолютний пріоритет індивідуальних прав і свобод» [9, 156]. Однак не розробленими залишаються питання, пов'язані з етносоціальними та етнолінгвістичними процесами в середовищі національних меншин, механізмами формування та функціонування їх мовної компетентності на когнітивному, емоційному і практичному рівнях, з технологією забезпечення мовних прав і підвищення рівня мовної культури національних меншин, яка б враховувала як індивідуальне, так і колективне в етнічності.

Мета даної статті – з'ясувати співвідношення індивідуального і колективного в процесі формування мовної культури національних меншин.

Етнополе, яке задає межі функціонування тієї чи іншої етнічності і простір реалізації етнічних характеристик, практик людських спільнот, включає мовну культуру. Мовна культура національних меншин є відображенням загальної культури і включає вміння їх представників використовувати оптимальні для конкретної ситуації мовні засоби, етичні норми міжнаціонального (міжетнічного) спілкування, мовний запас, що дає змогу креативно мислити і виражати загально прийнятими лексичними засобами свої думки з дотриманням сучасних вимог до мовлення. Мовну культуру можна розглядати в якості етнічного ресурсу – людського потенціалу, соціального капіталу, що використовується етнічними лідерами, особами, які усвідомлюють і презентують свою етнічну особливість, для активізації використання потенціалу національних меншин і підвищення його ролі в соціально-економічному, соціокультурному розвитку певної території.

Поліетнічність в Україні має виразний регіональний характер, існують певні територіальні відмінності в етнічному складі її населення. За кількістю етносів, частка яких в загальній кількості населення регіону не нижче 0,1%, в Україні науковці виділяють три групи регіонів.

- До першої групи належать регіони, де в кожному із них проживає 12-18 етносів, а питома вага українського етносу коливається від 24,3% (АР Крим) до 82%.

- Друга група регіонів характеризується високою часткою російської меншини (від 14,1% в Миколаївській області до 58% в АР Крим).

- До третьої групи належать області Донбасу (Донецька, Луганська), Придніпров'я (Дніпропетровська, Запорізька), Півдня (Миколаївська, Одеська, Херсонська), АР Крим, **Харківська область**. Особливістю названої групи регіонів є те, що в них проживає багато національних меншин з дуже малою кількістю населення кожна. Найбільш строкатий національний склад мають великі міста, серед яких і Харків [10].

Розглянемо проблеми мовної культури національних меншин на прикладі Харківського регіону. Для цього звернемося до матеріалів соціологічного дослідження «Громадська думка харків'ян щодо

міжетнічної ситуації в м. Харкові та області напередодні проведення Євро-2012», яке за участю автора статті проведено співробітниками кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у грудні 2011 р. Емпіричну базу дослідження склали матеріали двох фокусованих групових інтерв'ю (з активістами громадських організацій національних меншин та іноземними студентами) і експертного опитування (методом стандартизованого інтерв'ю опитано 92 експерти). Відбір експертів відбувався за такими критеріями: 1) включеність у діяльність, що пов'язана зі спілкуванням з представниками національних меншин; 2) обізнаність з проблемами міжетнічних відносин внаслідок професійної або громадської діяльності. Зазначеним критеріям відповідають три групи експертів, які були опитані в ході дослідження: 1) представники (керівники, активісти) громадських організацій національних меншин; 2) іноземні студенти, члени студентських земляцтв; 3) представники закладів вищої освіти, фахівці з питань етнополітики, керівники відділів по роботі з іноземними студентами. Метод фокус-групового інтерв'ю був обраний з метою виявлення відмінності і подібності в розумінні і сприйнятті основних проблем національних меншин на Харківщині активістами різних громадських організацій та членами студентських земляцтв, а також їх бачення напрямків оптимізації етнонаціональної політики в регіоні.

Ми поділяємо позицію, згідно з якою існує «... нерозривність індивідуальної та колективної складових етнічності, тобто розгляд процесів виробництва етнокультурних відмінностей і розрізень як реалізації одночасно колективних та особистісних потреб та інтересів. Етнічність, оцінювана з точки зору не тільки індивідуального членства, а й групової солідарності, актуалізує питання про індивідуальні та групові права та їх співвідношення в контексті ліберального дискурсу» [9, 152]. Одним з таких прав є право на вивчення і використання представниками національних меншин рідної мови. У Харківському регіоні над формуванням мовної культури працюють товариства, що об'єднують носіїв цих мов, – білорусів, болгар, греків, євреїв, німців, поляків, росіян. Існує практика проведення відкритих уроків у недільних школах польського, грецького, німецького товариств. У той же час мовна

культура національних меншин не відповідає ні індивідуальним інтересам їх представників, ні інтересам громади.

Оптимізацію мовної політики щодо національних меншин експерти вбачають у реалізації таких стратегій регіональної етнополітики.

1. Створення рівних умов для вивчення представниками національних меншин рідної мови.

Що стосується рідної мови, то експерти одностайно вважають необхідним оволодіння національною мовною культурою (табл. 1). Дбайливе ставлення до своєї національної мови, зацікавленість у її вивченні не можна віднести до дезадаптаційного чинника. Навпаки, долучення до мови як елемента етнічної культури може пом'якшити такі прояви дезадаптації, як туга за батьківщиною або втрата духовного зв'язку зі своїм етносом.

Таблиця 1.

Відповіді на запитання: «Чи вважаєте Ви необхідним для представників національних меншин вивчення рідної мови?» ($n = 92$, у %

№ п/п	Варіанти відповідей	Групи експертів		
		1	2	3
1.	Так	100	88	76
2.	Ні	0	12	18
3.	Важко сказати	0	0	6

* *Групи експертів: 1 – представники (керівники, активісти) громадських організацій національної меншин, 2 – іноземні студенти, члени студентського земляцтва. 3 – представники закладів вищої освіти, фахівці з питань етнополітики, керівники відділів по роботі з іноземними студентами*

2. Репертуарне розмаїття способів, форм вивчення представниками національних меншин рідної мови, що розширить їх індивідуальну мовну свободу.

Експерти виказали думку про доцільність надати представникам національних меншин свободу вибору форм організації вивчення рідної мови (табл. 2). При цьому перевагу вони віддають вивченню мови в національно-культурних центрах. Поширені наразі недільні школи видаються експертам менш перспективними.

Таблиця 2.

Відповіді на запитання: «У яких формах, на Ваш погляд, доцільно проводити вивчення рідної мови представниками національних меншин?» (експертні оцінки, респонденти могли відзначити всі варіанти, що їм підходили ($n = 92$, у %))

№ п/п	Варіанти відповідей	Групи експертів		
		1	2	3
1	2	3	4	5
1.	У загальноосвітніх навчальних закладах	41	24	15
2.	У національно-культурних центрах	90	56	82
3.	У недільних школах	59	36	56
4.	Самостійне вивчення	24	56	53
5.	Інша думка	7	0	12
6.	Важко сказати	0	4	0

* Групи експертів: 1 – представники (керівники, активісти) громадських організацій національної меншин, 2 – іноземні студенти, члени студентського земляцтва. 3 – представники закладів вищої освіти, фахівці з питань етнополітики, керівники відділів за роботою з іноземними студентами

3. Сприяння розвитку міжкультурної освіти.

Міжкультурна освіта включає «освітні заходи, які передбачають ознайомлення представників різних етнічних спільнот з культурами одне одного, виховання можливостей сприйняття відмінних культур та формування до них толерантного ставлення» [4, 96]. Цей напрямок включає розробку освітніх заходів, які передбачають ознайомлення представників різних етнічних спільнот з культурами одне одного, виховання можливостей сприйняття відмінних культур та формування до них толерантного ставлення.

4. Сприяння балансу мовних інтересів завдяки вивченню представниками національних меншин державної української мови і розширення мовної практики національних меншин.

Представники національних меншин Харківщини, що мігрували з іншого мовного та культурного середовища, стикаються як з проблемою

збереження своєї рідної мови, так і з необхідністю етнокультурної адаптації. Серед опитаних експертів домінує орієнтація на вивчення представниками національних меншин також державної української мови.

Актуальним є створення національним меншинам умов для розвитку їх національної ідентичності. Цьому сприяє відсутність можливостей розширення мовної практики національними меншинами, ризик втрати представниками національних меншин своєї національної ідентичності. Експерти занепокоєні не стільки поодинокими проявами дискримінації за окремими етнічними ознаками, скільки реальною небезпекою втрати етнічної ідентичності представниками окремих національних меншин:

- *Сегодня в Украине национальным меньшинствам трудно сохранить свою национальную идентичность, поскольку для этого нет условий. Программа культурного развития национальных меньшинств была принята на сессии областного совета, однако финансирование ее реализации не проводится на протяжении нескольких лет. Мы уделяем внимание пропаганде своей культуры, давали передачи на телевидении, рассказывали о своих традициях, обычаях. Программа шла 40 минут (Андрей – немец, ни к какой конфессии себя не относит).*

Проведене дослідження підтвердило, що «існує значний розрив між національною ідентичністю та реальною практикою застосування національної мови» [11]. Мотивація до вивчення рідної мови може зійти нанівець, якщо поле її використання буде незначним. На користь вивчення рідної мови виступає і ситуація, коли мова сприймається представниками національних меншин як «етнічне багатство», яке слід передати підростаючому поколінню. На розвиток мовної культури великий вплив має психологічна установка населення на вивчення рідної мови.

Підведемо **підсумок**. Однією з основних причин нестабільності держав є наявність меншин, а те, що не відпрацьовані відповідні механізми недопущення міжетнічних зіткнень між домінантною більшістю і меншинами. Для довгострокового та ефективного вирішення проблеми меншин необхідні правова і демократична держава, з одного боку, і етнічна толерантність, компроміс і лояльність меншин до держави і суспільства, в якому вони проживають, – з іншого. Модель асиміляції слід замінити культурним плюралізмом, що дозволяє меншинам зберегти власну національну ідентичність, причому прагнення до збереження

етнічної, релігійної та культурної своєрідності не повинно виключати можливість їх успішної інтеграції у суспільство [12, 55]. Серед науковців і практиків поширюється погляд, що етнонаціональна політика повинна стати на шлях налагодження конструктивної співпраці між представниками різних національностей, які складають єдиний український народ. Вираженою є установка на те, щоб діти представників національних меншин знали як мову свого етносу, так і українську. Не зафіксовано агресивного засудження тих, хто втрачає етнічну культуру і не бажає вивчати мову свого етносу, тобто існує простір для індивідуальної мовної свободи, захищеної колективними діями.

Л і т е р а т у р а

1. Шахбанова М.М. Этноязыковые процессы в Дагестане // Социс. – 2011. – № 2.
2. Конституція України. – Київ: Видавництво «Істина», 2010.
3. Денисенкова Н. Взаимодействие власти и образования: критерии эффективной модернизации // Власть. – 2010. – № 11.
4. Євтух В.Б. Етнічність: глосарій. – Київ: Вид-во НТУ імені М.П. Драгоманова, 2009.
5. Широкова Т. Концептуальные истоки и основы теории этнической идентичности // Власть. – 2010. – № 6.
6. Шабаев Ю.П. Этнонациональные движения в новой социокультурной реальности / Шабаев Ю. П., Садохин А. П., Шилов Н. В // Социс. – 2009. – № 10.
7. Курске В.С. Язык как фактор этнической идентичности российских немцев // Социс. – 2011. – № 3.
8. Этнические группы и социальные границы: Социальная организация культурных различий: Сборник статей / Под ред. Ф. Барта; пер. с англ. Москва: Новое издательство, 2006.
9. Низамова Л.Р. Сложносоставная концепция современной этничности: пределы и возможности теоретического синтеза // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2009. – Т. 12. – № 1.
10. Етнічний склад населення України, його особливості, динаміка та територіальні відмінності – Режим доступу: <http://ua.textreferat.com/referat-3976.html>

11. Бергнер К. Язык как основная предпосылка развития этнической идентичности. – Режим доступа – <http://www.rusdeutsch.ru/?audio=audio&menu=1003&rasda=1>
12. Радушки Н. Положение этнических меньшинств на Балканах // Социс. – 2009. – № 6.

O. Khyzhniak. Linguistic culture of national minorities as the manifestation of individual and collective in ethnicity.

Linguistic culture of national minorities is considered through the relationship of individual and collective in the development of ethnicity in the article. The author proves that the linguistic culture of national minorities is being formed in the process of acquiring ethnic identity by their representatives and is an area that is in the field of view of individual members of national minorities and their social organizations.

Key words: *ethnic identity, minority, linguistic culture, ethnic resource, intercultural education.*

УДК 316.347(091)477

С. Е. Дудар

АВТОХТОННЕ НАСЕЛЕННЯ У ФОРМУВАННІ ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена з'ясуванню історико-соціологічного аспекту появи і розвитку на території сучасної України автохтонного населення і його впливу на формування сучасного етнічного складу населення. Розкривається значення терміну «автохтони», відтворюється сучасна структура автохтонного населення та взаємозв'язок між компонентами цієї структури. Аналізуються умови протікання міжетнічної взаємодії складових, та історичний процес формування сучасної етнонаціональної структури населення України.

Ключові слова: *автохтонне населення, українці, росіяни, білоруси, етнічний склад населення, алохтонне населення, етнонаціональна структура населення України.*

Постановка проблеми. За часів здобуття незалежності відбулися значні трансформації в усіх сферах життя населення України. Не обійшли боком зміни й складову частину населення України, що проявилось у певних тенденціях непритаманних розвитку населення у радянські часи. Динаміка зміни населення змінилася і почала діяти за іншими